

รายงานสรุป

ชุดโครงการวิจัย เรื่อง “การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา”

ชุดโครงการวิจัย เรื่อง การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีวัตถุประสงค์และ/หรือเป้าหมายหลักของชุดโครงการ คือ (1) ศึกษาวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของระบบชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา (2) ศึกษาระบบสังคมเกษตรและระบบการทำฟาร์มของชุมชนชาวนา (3) ศึกษาสภาพกายภาพ เศรษฐกิจสังคม และเงื่อนไขต่างๆ ในการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของชุมชนชาวนา โดยนำข้อมูลการวิเคราะห์สังเคราะห์จากโครงการย่อย 5 โครงการ มาสรุปในภาพรวมของการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ตามวัตถุประสงค์ของชุดโครงการ ดังนี้

วิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของระบบชุมชนชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา

ดินแดนบริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาเป็นพื้นที่ซึ่งมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์อย่างยาวนาน นับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์กระทั่งเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ ผู้คนในลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคสมัยต่าง ๆ ได้เรียนรู้ สังคมประสบการณ์เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ผ่านคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า กลุ่มคนส่วนใหญ่ทั้งในอดีตและปัจจุบันของดินแดนแห่งนี้มีความผูกพันอยู่กับ “ข้าว” ถึงขนาดที่กล่าวได้ว่า “ข้าว” เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดของการดำรงอยู่ของชุมชน สรุปวิวัฒนาการของระบบชุมชนชาวนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาที่มีปรากฏหลักฐานจนถึงปัจจุบัน ได้ดังนี้

ยุคก่อนประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ยุคโบราณ พื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาที่มีพื้นที่ป่าหลายประเภท คือ ป่าดงดิบ ป่าพรุ และป่าชายเลน กลุ่มคนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ของภาคใต้กลุ่มแรกน่าจะ ได้แก่ ชาวดำ และชาวน้ำ ชนชาวดำ ได้แก่ คนที่ใช้ถ้ำเป็นที่อยู่อาศัย ประกอบกิจกรรมใช้ชีวิตผูกพันอยู่กับพื้นที่ป่าเขา มีการล่าสัตว์แบบสังคมนายพราน โดยจะอาศัยอยู่ตามถ้ำหินปูน ชนชาวน้ำ ได้แก่ กลุ่มคนที่ดำรงชีวิตอยู่ตามแนวชายฝั่งทะเลและตามเกาะแก่งต่าง ๆ ในทะเลสาบสงขลา ดำรงชีวิตโดยการจับสัตว์น้ำ ใช้แพหรือเรือเป็นพาหนะ มีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์อยู่กับน้ำมากกว่าป่าเขา ยุคช่วงพุทธศตวรรษที่ 5 - 11 พบหลักฐานดินแดนภาคใต้ถูกกล่าวถึงในเอกสารของต่างชาติ มีเมืองท่าเกิดขึ้นโดยเฉพาะในฝั่งทะเลอันดามัน ชุมชนที่เคยใช้ชีวิตแบบพรานป่า ล่าสัตว์ รวมทั้งชุมชนชาวน้ำ ได้พัฒนามาสู่การตั้งถิ่นฐานบนพื้นราบ รู้จักการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ และเริ่มติดต่อเรียนรู้วัฒนธรรมจากภายนอก ได้แก่ อินเดีย จีน เมดิเตอร์เรเนียน กลายเป็นชุมชนกิจกรรมและโลหะกรรม และพัฒนาการต่อเนื่องเข้าสู่การก่อร่างสร้างชุมชนกลายเป็นชุมชนบ้าน - ชุมชนเมือง ผู้คนในช่วงเวลานี้สามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ คนเมือง ชนเผ่าพัฒนา และชนเผ่าชาวป่า ยุคช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 18 มีการค้นพบหลักฐานจารึกหลังพระพิมพ์ดินดิบที่ถ้ำเขาอกทะลุ จังหวัดพัทลุง ว่ามีการเกิดขึ้นของชุมชนเมืองขนาดใหญ่ขึ้นกลายเป็นรัฐโบราณที่สำคัญ คือ อาณาจักรตามพรลิงค์ ซึ่งมี

ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชในปัจจุบัน ระบบชุมชนในช่วงยุคนี้ ชุมชนบ้านและชุมชนเมืองมีความแตกต่างกันมากยิ่งขึ้น ชุมชนบ้าน เป็นชุมชนที่มีการทำนาและการเลี้ยงสัตว์ ในขณะที่ ชุมชนเมือง มีการติดต่อค้าขายกับพ่อค้าชาวต่างชาติมากขึ้น ชุมชนเรียนรู้ที่จะดัดแปลงและเลียนแบบธรรมชาติ ปรากฏศาสนสถานที่เกิดด้วยอิฐ การสร้างกำแพงดิน คูน้ำ แสดงให้เห็นว่าชุมชนมีความผูกพันอยู่กับความเชื่อทางศาสนาที่รับอิทธิพลมาจากอินเดีย ได้แก่ ความเชื่อทางศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา ยุคช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ชุมชนมีสัมพันธไมตรีกับรัฐสุโขทัย เป็นความสัมพันธ์ทางศาสนา ขณะเดียวกันนครศรีธรรมราชก็เริ่มรับเอาอักษรไทยลงมาสู่บริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาและพื้นที่อื่น ๆ ทั่วทั้งคาบสมุทรมลายู ความสัมพันธ์มีลักษณะรัฐต่อรัฐ การค้าขายแลกเปลี่ยนของมีความคล่องตัวและมีอิสระอยู่เหมือนดังในสมัยรัฐโบราณ ระบบการทำนามีความชัดเจนขึ้น อย่างไรก็ตามสินค้าที่พ่อค้าชาวต่างชาติต้องการยังคงเป็นสินค้าจากป่ามากกว่าข้าว ดังนั้นแม้ชาวชุมชนจะมีการทำนาแต่ก็คงไม่เน้นปลูกข้าว อาจมีการปลูกข้าวไว้ซื้อขายแลกเปลี่ยนบ้างแต่ก็เป็นเฉพาะกลุ่ม ยุคช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ชุมชนที่เคยมีอิสระอย่างเต็มที่ทั้งในด้านการปกครองและเศรษฐกิจจำเป็นต้องพึ่งพิงและอิงแอบอยู่กับอาณาจักรศูนย์กลางปกครอง ชาวนามีความผูกพันอยู่กับระบบการเมืองและสังคม 2 ระบบ คือระบบมูลนาย ชาวนามีฐานะเป็นไพร่สมและไพร่ส่วย และระบบกัลปนา ชาวนามีฐานะเป็นเลกวัด ด้านเศรษฐกิจชาวนานอกจากต้องดำรงชีวิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจเพื่อยังชีพแล้ว ยังต้องมีภาระผูกพันกับระบบขุนนางที่ชาวบ้านเรียกว่า “นาย” ตามระบบส่วยสาอากร ส่วนชาวนาที่เป็นข้าพระโยมสงฆ์ก็ต้องอยู่ในระบบเศรษฐกิจของวัดเช่นกัน ยุคช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25 มีการอพยพเข้ามาของชาวจีนโพ้นทะเล ปรากฏการณ์นี้ส่งผลถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชุมชน ที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดคือ การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร และเกิดชนกลุ่มใหม่นอกระบบไพร่ขึ้นในสังคม โดยที่ชาวจีนที่เข้ามาใช้ชีวิตอยู่ก่อนข้างอิสระ มีความอดทนและขยันขันแข็งในการทำมาหากิน ทำให้ชาวจีนกลายเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาททางด้านเศรษฐกิจในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก ตลอดจนกลุ่มขุนนางจากอำนาจศูนย์กลางที่เข้ามาในดินแดนนี้ อยู่เป็นระยะ ๆ ยุคนี้ความหลากหลายของผู้คนมีค่อนข้างสูง ทุกกลุ่มคนมีวัฒนธรรมเป็นของตัวเอง ความหลากหลายของวัฒนธรรมเช่นนี้ ทำให้ชุมชนบริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลามีวัฒนธรรมที่ผสมผสานระหว่างกลุ่มชนต่าง ๆ กลายเป็นอัตลักษณ์ประจำถิ่นของชุมชน การทำนาอาศัยแรงงานคนและสัตว์ มีการใช้เครื่องมือแบบง่าย ๆ น้ำฝน มีความสำคัญที่สุดในการทำ ชาวนาจะต้องพยายามหาหนทางดูแลและเก็บกักน้ำให้มีเพียงพอสำหรับการเจริญเติบโตของต้นข้าวในแต่ละฤดูกาลเพาะปลูกตามกำลังที่สามารถกระทำได้ ในบริเวณที่มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่านชาวนาจะร่วมแรงร่วมใจกันสร้าง “ทำนบ” และ “เหมือง” เพื่อชักน้ำเข้านาของตนเพื่อหล่อเลี้ยงต้นข้าว ยุคสมัยใหม่นับจากปฏิรูปการปกครองในทศวรรษที่ 2430 ดินแดนต่าง ๆ ทั่วทั้งอาณาจักรได้เข้ามาอยู่ในขอบเขตชั้นเทศาภิบาลของกรุงรัตนโกสินทร์อย่างแท้จริง การปฏิรูปการปกครองที่เกิดขึ้นทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างต่าง ๆ ในท้องถิ่น ทั้งด้านการเมือง

การปกครองและเศรษฐกิจ ชุมชนชาวนาเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับปัจจัยภายนอกมากขึ้นและเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ความเป็นชุมชนชาวนาที่เคยผลิตเพื่อใช้กินเริ่มปรับเปลี่ยนไป ตามการเปลี่ยนแปลงของเส้นทางการคมนาคม ได้แก่ ยุคเส้นทางน้ำ - ทางเท้า (ทางเกวียน ทางพลี ทางช้าง) ก่อนทศวรรษที่ 2470 นั้น ชุมชนยังดำเนินอยู่ในวิถีแห่งเศรษฐกิจแบบใช้แรงงาน คนหนึ่งอาจมีทักษะหลายอย่าง เพาะปลูก หาดปลา จับสัตว์ หรือทำหัตถกรรม เป็นต้น มีลักษณะเศรษฐกิจแบบ “ผลิตเพื่อกินเพื่อใช้-เพื่อให้-และทำบุญ ที่เหลืออาจขายบ้าง” และมีลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมแบบ “ช่วยเหลือแลกเปลี่ยนแรงงานแบ่งปันผลผลิต” ยุคเส้นทางรถไฟและเรือเมล์ ระหว่างทศวรรษที่ 2470-2490 เรียกได้ว่าเป็นช่วงเวลาของ “การเปลี่ยนผ่าน” ก่อน “การเปลี่ยนแปลง” เนื่องจากปัจจัยสาธารณสุขโรคพื้นฐานและเครื่องจักรกลต่างๆ เริ่มเข้ามามีบทบาทในการกระตุ้นการผลิต ผนวกกับบทบาทของสถาบันศาสนา การศึกษา สื่อพื้นบ้าน และวรรณกรรมท้องถิ่น เริ่มเข้มข้นขึ้นทั้งปริมาณและคุณภาพ จึงเป็นช่วงเวลาที่ชุมชนเต็มไปด้วยความสับสน ต่อต้าน ปะทะ และต้องปรับตัวเรียนรู้อย่างขนานใหญ่ ในช่วงเวลานี้จึงเป็นเวลาที่เศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบอยู่ในลักษณะของการผสมผสานและก้ำกึ่งระหว่าง “สืบทอดในแนวตั้ง” กับ “การสื่อสารในแนวนอน” ลักษณะเศรษฐกิจจะเป็นแบบ “ผลิตเพื่อกินเพื่อใช้และเพื่อขาย” ในขณะที่ลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมจะเป็นแบบ “ออกปากกินวาน ซื่อขายให้แจกแถม” ยุคทางรถยนต์ เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ พ.ศ.2500 เป็นต้นมา ชุมชนชาวนาได้ก้าวเท้าเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมตะวันตก ความคิดความเชื่อของผู้คนเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ทำให้ต้องดิ้นรนเพื่อให้ได้ “เงิน” มาเพื่อเป็นปัจจัยในการซื้อขายแลกเปลี่ยน การผลิตของชุมชนเป็นการผลิตเชิงเดี่ยวมากขึ้น นอกจากนี้ชุมชนชาวนาส่วนใหญ่จำต้องปรับบทบาทของตัวเองจากอาชีพทำนาไปประกอบอาชีพอย่างอื่นมากขึ้น เช่น รับจ้าง ทำสวน ทำไร่นาสวนผสม กระทั่งการทำนาถ้ำ สามารถสรุปและเรียกลักษณะเศรษฐกิจในช่วงเวลานี้ได้อย่างเต็มปากเต็มคำว่าเป็นการ “ผลิตเพื่อขาย เหลือจากขายไว้ใช้ไว้กิน” ในช่วงแรกก่อนจะพัฒนาอย่างเข้มข้นมาเป็นการ “การผลิตเพื่อขาย และซื้อใช้ซื้อกิน” ในขณะที่ลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมจะเป็นแบบ “ออกปากจ้าง สร้างทุนกำไร ”

ระบบสังคมเกษตรและระบบการทำฟาร์มในพื้นที่ที่มีการทำนาเป็นหลักลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง

ผลการศึกษาพบว่า สังคมเกษตรในพื้นที่มีวิวัฒนาการมาจากการผลิตแบบยังชีพภายใต้ระบบศักดินามาจนกระทั่งหลังมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี 2475 จนถึงปี 2510 หลังจากนั้นระบบการผลิตจึงได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตเพื่อการค้า เพราะการค้าข้าวได้ขยายตัวมากขึ้นในพื้นที่ แต่กระนั้นระบบการผลิตของชาวนาพื้นเมืองส่วนใหญ่ ก็ยังคงเป็นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก การผลิตเพื่อการค้าที่ทำในพื้นที่ขนาดใหญ่ จำกัดอยู่เฉพาะหน่วยการ

ผลิตของพ่อค้าชาวจีนที่อพยพมาจากพื้นที่ภาคกลางตั้งแต่ปี 2467 แต่การครอบครองพื้นที่จำนวนมากของชนชั้นพ่อค้านายทุนเพื่อทำนาก็มีอันต้อลงหลังสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง รัฐมีนโยบายการจำกัดสิทธิการถือครองที่ดินของคนต่างด้าว และการผูกขาดการค้าข้าวของรัฐ ทำให้คนจีนซึ่งเป็นผู้ผลิตรายใหญ่และเป็นเจ้าของโรงสีประสบกับภาวะขาดทุน คนกลุ่มนี้บางส่วนจึงอพยพออกจากพื้นที่ บางส่วนหันไปเป็นพ่อค้าขายสินค้าที่จำเป็นชนิดอื่น ๆ ในช่วงต้นทศวรรษ 2500 ประเทศไทยรับแนวคิดในการพัฒนาประเทศตามแนวทางธนาคารโลก มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงชุมชนชาวนาในพื้นที่ เมื่อมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ระบบชลประทาน และการส่งเสริมการเกษตรสมัยใหม่ ที่กระตุ้นเกษตรกรให้ลงทุนมากขึ้น ทำให้เกิดการกั๊ยเงินเพื่อการผลิต ชาวนาเริ่มมีหนี้สิน การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในช่วงเวลานี้ดำเนินการโดยไม่คำนึงถึงระบบนิเวศที่มีอยู่เดิม ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเส้นทางน้ำธรรมชาติ ซึ่งมีผลต่อการลดลงของประสิทธิภาพการผลิตทางการเกษตร เมื่อเงื่อนไขของระบบนิเวศเปลี่ยนไป การทำนาพึ่งพาแรงงานคนจึงลดลง และมุ่งผลิตเพื่อขายมากขึ้น ในขณะเดียวกันพื้นที่ทำนาบางแห่งถูกทิ้งร้าง และเริ่มมีการนำพื้นที่นาร้างใช้เป็นพื้นที่เลี้ยงวัวและทำสวนยางพารา พื้นที่การทำสวนยางพาราจึงได้ขยายรุกไปในพื้นที่นาเพิ่มมากขึ้น เนื่องการทำสวนยางพารามีรายได้ต่อหน่วยแรงงานมากกว่าการทำนา นอกจากนี้ชาวนาบางส่วนพยายามปรับตัวเองมาสู่ระบบการผลิตที่หลากหลาย โดยเน้นกิจกรรมที่ลดการใช้แรงงานในครัวเรือน ในขณะที่แรงงานหนุ่มสาวออกไปทำงานนอกภาคการเกษตร เพื่อเพิ่มรายได้ให้สามารถยังชีพอยู่ได้

สามารถจำแนกประเภทของระบบฟาร์ม-ครัวเรือน ออกได้เป็น 6 ประเภท ตามระบบการผลิตที่แตกต่างกัน คือ ฟาร์มประเภทที่ 1 เป็นฟาร์มที่เน้นการทำนาร่วมกับกิจกรรมการเลี้ยงสัตว์ และมีแรงงานส่วนหนึ่งออกไปหารายได้นอกฟาร์มยามที่ว่างเว้นจากกิจกรรมในฟาร์ม เพื่อหารายได้เสริมเข้าสู่ครัวเรือนอีกทางหนึ่ง ฟาร์มประเภทนี้มีวัตถุประสงค์ทำการผลิตในฟาร์มเพื่อเป็นรายได้หลักเข้าสู่ครัวเรือน จึงมีการใช้แรงงานในครัวเรือนอย่างเข้มข้น ฟาร์มประเภทที่ 2 เป็นฟาร์มที่มีที่ดินทำการเกษตรน้อย และส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ที่ไม่ค่อยเหมาะสม ดังนั้นจึงพยายามปรับพื้นที่บางส่วนเพื่อทำไร่นาสวนผสม เพื่อสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวแทนการทำนาเพียงอย่างเดียว ฟาร์มประเภทที่ 3 และ 4 ไม่มีการทำทั้งนาปีและนาปรัง มีการปลูกยางพาราเป็นหลัก สมาชิกส่วนใหญ่ทำงานนอกภาคการเกษตร ฟาร์มทั้งสองประเภทนี้มีวัตถุประสงค์คล้ายกันคือต้องการใช้พื้นที่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ฟาร์มประเภทที่ 5 เป็นฟาร์มเกษตรกรกึ่งแรงงานรับจ้าง มีการใช้แรงงานนอกภาคการเกษตรมาก เนื่องจากมีการถือครองที่ดินน้อยกว่าฟาร์มประเภทอื่น ๆ แต่ยังคงพยายามผลิตทางการเกษตรโดยการทำนาทั้งนาปีและนาปรังทั้งเพื่อบริโภคและขาย และ ฟาร์มประเภทที่ 6 เป็นฟาร์มที่มีรายได้หลักจากนอกฟาร์ม แต่ก็มีการผลิตทางการเกษตรบ้างทั้งเพื่อการบริโภคและขาย รวมทั้งมีการเลี้ยงโคเพื่อเป็นรายได้แก่ครัวเรือนอีกทางหนึ่ง

ทั้งนี้จากการศึกษา พบว่า ปัญหาที่ฟาร์มทุกประเภทกำลังประสบแม้จะแตกต่างกันในลักษณะการผลิตและการใช้แรงงาน แต่มีปัญหาร่วมกัน คือ ปัญหาน้ำสำหรับการเกษตรไม่เพียงพอ งานวิจัยจึงมีข้อเสนอแนะดังนี้ (1) การจัดการเพื่อบรรเทาปัญหาที่เกิดขึ้นในภาพรวมของสังคมชาวนา ซึ่งปัญหาที่สำคัญ คือ ปัญหาการขาดประสิทธิภาพของการใช้น้ำ ทำให้ไม่สามารถทำการเกษตรได้ตลอดทั้งปี ส่งผลให้แรงงานส่วนหนึ่งต้องละทิ้งพื้นที่ไปทำงานนอกภาคการเกษตร และบางส่วนก็ทำการปรับพื้นที่ไปทำการปลูกยางพาราทั้ง ๆ ที่เป็นพื้นที่ที่ไม่มีความเหมาะสม ซึ่งหากมีการจัดการบริหารการใช้น้ำให้มีประสิทธิภาพมากกว่านี้ จะสามารถช่วยเหลือเกษตรกรในพื้นที่ได้มากขึ้น (2) เนื่องจากในพื้นที่เริ่มมีการปลูกยางพาราเป็นจำนวนมาก ในการทำการวิจัยครั้งต่อไปจึงควรจะทำการศึกษาปัญหาผลกระทบของการขยายพื้นที่ปลูกยางพาราคือ การทำนา และระบบนิเวศในระดับลิก รวมทั้งความเป็นไปได้ที่ทางรัฐจะเข้าไปสนับสนุนช่วยเหลือ แก้ปัญหาในลักษณะที่เป็นองค์รวม รวมทั้งให้ข้อเสนอแนะในระดับฟาร์ม-ครัวเรือนตามแต่ละประเภทของฟาร์มดังนี้

ฟาร์มประเภทที่ 1 มีการทำนาปรังมากจึงควรสร้างระบบการจัดการน้ำชลประทานให้สามารถเข้ากับพื้นที่ทำนาปรังมากที่สุด และควรส่งเสริมการปลูกพืชหลังนาอายุสั้นที่จะสร้างรายได้ให้แก่ครัวเรือนเกษตรกรอีกทางหนึ่ง ส่วนการเลี้ยงโคควรส่งเสริมการปลูกหญ้า และปรับปรุงพันธุ์โคที่ให้ผลตอบแทนสูง

ฟาร์มประเภทที่ 2 เป็นฟาร์มส่วนใหญ่ในพื้นที่ รัฐควรเข้าไปดูแลเป็นพิเศษ หากพื้นที่ใดสามารถสร้างแหล่งน้ำหรือระบบชลประทานเข้าสู่พื้นที่เกษตรกรได้ก็ควรรีบทำ เนื่องจากถึงแม้จะมีปัญหามากแต่ครัวเรือนเกษตรกรในฟาร์มเหล่านี้ยังมีการทำทั้งนาปีและนาปรัง รวมทั้งพยายามใช้พื้นที่ให้เกิดประโยชน์มากที่สุด มีทั้งการปลูกยางพารา และการทำสวนผสม หากมีการส่งเสริมสนับสนุนอย่างจริงจังแล้ว จะสามารถทำให้รายได้ของฟาร์มประเภทนี้สูงกว่าค่าครองชีพแน่นอน

ฟาร์มประเภทที่ 3 ควรได้รับการสนับสนุนส่งเสริมในด้านการปลูกยางพารา เนื่องจากฟาร์มประเภทนี้มีสัดส่วนแรงงานทางการเกษตรในครัวเรือนน้อยมาก ดังนั้นจึงควรทำกิจกรรมที่ต้องใช้แรงงานในครัวเรือนน้อย รวมทั้งการส่งเสริมการเลี้ยงโคและทำแปลงหญ้าเนื่องจากมีพื้นที่เหลือว่างเปล่ามาก

ฟาร์มประเภทที่ 4 ควรได้รับการสนับสนุนส่งเสริมการทำไร่นาสวนผสมเป็นอย่างมาก เนื่องจากเกษตรกรมีการดำเนินการด้วยเงินทุนของตนเองอยู่แล้ว และมีความคิดก้าวหน้า จึงควรส่งเสริมหรือให้ข้อมูลที่ เป็นประโยชน์แก่เกษตรกรให้มากที่สุด และควรให้เกษตรกรใช้พื้นที่ที่เหลืออยู่ ทำนา หรือทำแปลงหญ้าเลี้ยงโค เพื่อให้มีการใช้พื้นที่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

ฟาร์มประเภทที่ 5 เป็นฟาร์มที่แรงงานส่วนใหญ่อยู่ตลอดเวลาให้กับการทำงานนอกภาคการเกษตร เนื่องจากมีปัญหาจากข้อจำกัดของสภาพพื้นที่ แต่อย่างไรก็ตามในครัวเรือนก็ยังคงให้ความสำคัญกับการผลิตทางการเกษตรไม่ว่าจะเป็นการปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์ ดังนั้นจึงควรได้

รับการส่งเสริมสนับสนุนทั้งด้านพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ ที่สามารถให้ผลผลิตสูง เช่นโคเนื้อพันธุ์ลูกผสม เพื่อให้มีรายได้ในครัวเรือนสูงขึ้นไปอีก

ฟาร์มประเภทที่ 6 เป็นฟาร์มที่มีทรัพย์สินของฟาร์มสูง เป็นฟาร์มที่เน้นการผลิตที่สามารถให้ผลผลิตตอบแทนที่สูง ซึ่งจะเห็นได้จากการมีพื้นที่ปลูกยางพาราที่ยังไม่สามารถเปิดกรีดสูงเกินร้อยละ 50 จึงควรได้รับการส่งเสริมหรือสนับสนุนด้านยางพาราเป็นพิเศษ ทั้งทางด้านข้อมูลข่าวสาร และการให้คำปรึกษาเพื่อให้เกษตรกรดูแลหรือการจัดการสวนยางอย่างถูกต้อง ซึ่งจะสามารถให้ผลผลิตได้อย่างเต็มที่เมื่อยางพาราสามารถเปิดกรีดได้

การตัดสินใจทำการเกษตรระบบไร่นาสวนผสมตามแนวเกษตรทฤษฎีใหม่ อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง

สามารถแบ่งเขตนิเวศเกษตร อำเภอควนขนุน ออกเป็น 4 เขตนิเวศเกษตรคือ (1) เขตที่ลุ่มชื้นแฉะ (2) เขตที่ได้รับน้ำฝนและได้รับน้ำจากระบบชลประทานในพื้นที่ (3) เขตที่ใช้น้ำฝนเพียงอย่างเดียว และ (4) เขตที่สูงน้ำท่วมไม่ถึงในฤดูฝน โครงสร้างของระบบการทำฟาร์ม ได้แก่ การปลูกพืชและการเลี้ยงสัตว์ การปลูกพืช แบ่งออกเป็น 5 ระบบคือ (1) การทำนาแบ่งออกเป็น 2 ระบบย่อย คือ นาปีแบบหว่านเทือกหรือหว่านข้าวออกหรือหว่านน้ำตมแผนใหม่ และการทำนาปรังซึ่งมีเฉพาะในเขตที่ระบบชลประทานเข้าถึง (2) การทำสวนยาง ทำมากในเขตที่สูงน้ำท่วมไม่ถึง แต่ปัจจุบันเริ่มมีการปรับจากพื้นที่นามาเป็นพื้นที่ปลูกยางมากขึ้น (3) การปลูกผัก ทั้งในรูปแบบของพืชหลังนา และ การปลูกผักเพียงอย่างเดียว (4) การปลูกพริก นิยมปลูกเป็นอาชีพเสริมในเขตตำบลปันแต โดยปรับร่องพื้นที่นาเพื่อปลูกพริก (5) การปลูกไม้ผล เป็นการปลูกประปรายในพื้นที่สวนบริเวณบ้าน และ (6) การทำไร่นาสวนผสมตามแนวทฤษฎีใหม่ ที่นิยมปฏิบัติกันมี 2 รูปแบบคือ รูปแบบการทำไร่นาสวนผสมฯ โดยขุดเป็นร่องสวนสลับกับคูน้ำ และรูปแบบการทำไร่นาสวนผสมฯ โดยขุดเป็นคันร่องรอบแปลงข้างในขุดขอยเป็นร่องและคูน้ำ กิจกรรมที่ทำในไร่นาสวนผสมฯ มีทั้งการทำนา ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ การปลูกไม้ผล และการเลี้ยงปลา ส่วนการเลี้ยงสัตว์ เกษตรกรมีการเลี้ยงสัตว์แบบผสมผสาน สัตว์ที่นิยมเลี้ยงมากได้แก่ ไก่พื้นเมือง โคพื้นเมือง โคเนื้อ โคลูกผสม สุกร และการเลี้ยงปลากินพืชในบ่อดิน

เกษตรกรตัดสินใจทำไร่นาสวนผสมตามแนวทฤษฎีใหม่ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มรายได้ในครัวเรือน ลดความเสี่ยงจากการทำนา ลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน สาเหตุที่เกษตรกรตัดสินใจทำไร่นาสวนผสมฯ เนื่องจาก (1) ประสบปัญหาจากการทำนาเชิงเดี่ยว (2) ทางกรมส่งเสริมให้การสนับสนุน และ (3) มีสภาพพื้นที่เหมาะสม เมื่อเปรียบเทียบรายได้จากการทำไร่นาสวนผสมฯ กับรายได้จากการทำนาของผู้ที่ไม่ทำไร่นาสวนผสมฯ ในพื้นที่ขนาด 1 ไร่เท่ากันพบว่า การทำไร่นาสวนผสมฯ ทำให้มีรายได้มากกว่าผู้ที่ไม่ทำ 9.6 : 1

ผลการวิเคราะห์เปรียบเทียบและการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของเงื่อนไขที่มีผลกับการตัดสินใจของเกษตรกรในการทำไร่นาสวนผสมตามแนวทฤษฎีใหม่ สรุปได้ว่า เกษตรกรที่มีราย

ได้ต่ำ มีค่าใช้จ่ายในครัวเรือนน้อย มีพื้นที่ทางการเกษตรต่อหน่วยแรงงานต่ำ มีจำนวนสมาชิกในครัวเรือนน้อย และมีระดับการศึกษาต่ำ มีแนวโน้มที่จะตัดสินใจไม่ทำไร่นาสวนผสมฯ ส่วนเกษตรกรที่มีพื้นที่ทางการเกษตร พื้นที่นา พื้นที่การปลูกไม้ผล-ไม้ยืนต้น พื้นที่สวนยางพารา และรายได้สุทธิในทางการเกษตรสูง มีการรับรู้ข่าวสารจากแหล่งต่างๆ รวมทั้งมีองค์ความรู้ในการทำไร่นาสวนผสมฯสูง จะมีแนวโน้มสูงที่จะตัดสินใจทำไร่นาสวนผสมฯ เพราะการทำไร่นาสวนผสมฯจำเป็น ต้องมีการลงทุนในเรื่องของแหล่งน้ำรวมทั้งการขุดยกร่องสวนไม้ผลในระยะแรกค่อนข้างสูง ประกอบกับผู้ทำไร่นาสวนผสมฯจำเป็นต้องการเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องดินและการเจริญเติบโตของพืชหลากหลายชนิดอยู่เป็นประจำและต่อเนื่องจึงจะประสบความสำเร็จ ดังนั้นการทำไร่นาสวนผสมฯ จึงต้องมีการเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา ทำให้มีโอกาสติดต่อเจ้าหน้าที่ บุคคลในท้องถิ่น และมีโอกาสเรียนรู้ในการทำกิจกรรมต่างๆอยู่เป็นประจำ เป็นการเพิ่มพูนภูมิปัญญาความหลากหลายและองค์ความรู้ให้เกษตรกร สำหรับตัวแปรหรือเงื่อนไขที่ไม่มีความสัมพันธ์กับการตัดสินใจทำไร่นาสวนผสมฯของเกษตรกร คือ รายได้เหนือรายจ่าย หน่วยแรงงานทำการเกษตร ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการทำไร่นาสวนผสมฯ และทัศนคติต่อวิธีการส่งเสริม การตัดสินใจและการปรับเปลี่ยนระบบการทำงานร่วมกับการปลูกผักและการทำสวนยางพารา อำเภอเขาคิชฌิม จังหวัดพัทลุง

การศึกษาพบว่า ทุกประเภทของระบบการผลิตมีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างรายได้ให้แก่ครัวเรือน ต้องการผลิตเพื่อขายและเพื่อบริโภคในครัวเรือน การทำนามีทั้งนาปีและนาปรัง นิยมทำทั้งนาดำและนาหว่านน้ำตม เนื่องจากมีแหล่งน้ำจากชลประทาน ผักที่นิยมปลูกได้แก่ แตงกวา ค่ะน้า พริกขี้หนู ข้าวโพด ถั่วลิสง การปลูกผักมีการใช้สารเคมีปริมาณมาก โดยเฉพาะในแตงกวา ส่วนยางพารา ส่วนใหญ่ได้รับทุนจากกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง ปัญหาที่พบโดยส่วนใหญ่ ได้แก่ (1) ปัญหาราคาคาผลผลิตตกต่ำและไม่แน่นอนในข้าวและผัก โดยเฉพาะราคาข้าวต่ำมากเมื่อเทียบกับต้นทุนการผลิต และกำไรสุทธิต่ำมากเมื่อเปรียบเทียบกับการผลิตผักและยางพารา (2) ปัญหาโรคและแมลงศัตรูพืชรบกวน โดยเฉพาะการระบาดของหอยเชอรี่ในนาข้าว เชื้อราในผักและในสวนยางพารา และ (3) ปัญหาปัจจัยการผลิตราคาสูง

ความเป็นไปได้ในการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของเกษตรกร พบว่า ตำบลเขาคิชฌิมเกษตรกรมีแนวโน้มในการเปลี่ยนจากระบบการทำนาเพียงอย่างเดียว มาทำสวนยางพารามากขึ้น ด้วยเหตุผลสำคัญ คือ ราคาข้าวที่ต่ำมากเมื่อเทียบกับต้นทุนการผลิต โดยเฉพาะราคาปุ๋ยและค่าจ้างแรงงานที่สูงขึ้นมาก ในขณะที่ยางพารามีราคาสูงขึ้นและเกษตรกรมีรายได้เกือบตลอดทั้งปี ดังนั้นเกษตรกรที่ทำนาซึ่งมีศักยภาพในการลงทุน จึงได้ปรับเปลี่ยนพื้นที่ของตนเพื่อทำสวนยางพารา อย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยยังคงปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือน และปลูกยางเพื่อเป็นรายได้หลัก นอกจากนี้อาจเปลี่ยนเป็นปลูกผักเพื่อเป็นรายได้เสริมและเลี้ยงโคพื้นเมือง

ผลวิเคราะห์ทางเศรษฐศาสตร์ของระบบการทำงานร่วมกับการปลูกผักและการทำสวนยางพารา พบว่า ระบบการทำนา (R_1) เป็นระบบที่มีค่าใช้จ่ายต่ำสุด 2,773.98 บาทต่อไร่ต่อ

ปี ด้านรายได้ทั้งหมด พบว่า ระบบการทำนาร่วมกับการปลูกผัก (R_2) และระบบการทำนาร่วมกับการทำสวนยางพารา (R_3) สร้างรายได้ให้กับฟาร์มใกล้เคียงกัน คือ 10,974.73 และ 10,323.72 บาทต่อไร่ต่อปีตามลำดับ จะเห็นได้ว่าระบบการทำนาร่วมกับการปลูกผัก (R_2) มีประสิทธิภาพทางกายภาพสูงสุด รองลงมาคือ ระบบการทำนาร่วมกับการทำสวนยางพารา (R_3) การวัดประสิทธิภาพทางการเงินของฟาร์ม พบว่า ระบบการทำนาร่วมกับการทำสวนยางพารา (R_3) มีค่าใช้จ่ายในการดำเนินงานต่ำที่สุด คือ 2,000.44 บาทต่อไร่ต่อปี ในด้านรายได้สุทธิของฟาร์มพบว่า ระบบการทำนาร่วมกับการทำสวนยางพารา (R_3) เป็นระบบที่มีรายได้สุทธิสูงสุด คือ 4,337.20 บาทต่อไร่ต่อปี รองลงมาคือระบบการทำนาร่วมกับการปลูกผัก (R_2) มีรายได้สุทธิ 3,943.81 บาทต่อไร่ต่อปี ผลจากการวิเคราะห์โครงการลงทุน พบว่า ระบบการทำนาร่วมกับการปลูกผัก (R_2) เป็นระบบที่มีอัตราส่วนผลตอบแทนในการลงทุนสูงสุด ซึ่งอัตราส่วนของต้นทุนต่อผลตอบแทน (BCR) มีค่า 3.71 มูลค่าปัจจุบันสุทธิของเงินลงทุน (NPV) มีค่า 358,843 และสภาพคล่องทางการเงิน (IRR) มีค่า 90% ส่วนระบบที่มีความเหมาะสมในการลงทุนรองลงมา คือ ระบบการทำนาร่วมกับการปลูกผักและการทำสวนยางพารา (R_4) และระบบการทำนาร่วมกับการทำสวนยางพารา (R_3) โดย BCR มีค่า 1.38 และ 1.27 NPV มีค่า 15,322.88 และ 11,745.16 และ IRR มีค่า 30% และ 19% ตามลำดับ ส่วนระบบการทำนา (R_1) เป็นระบบที่เกษตรกรไม่ควรตัดสินใจลงทุนเนื่องจากให้ผลตอบแทนน้อยกว่าเงินที่ลงทุนไป

การวิเคราะห์หาปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจของเกษตรกร พบว่า ตัวแปรนี้สินมีความสัมพันธ์เชิงบวกกับการขยายขนาดการผลิตเพิ่ม และความเหมาะสมของพื้นที่ในการผลิตมีความสัมพันธ์เชิงลบกับการขยายขนาดการผลิตเพิ่มร้อยละ 51.3 โดยสมการถดถอยที่ดีที่สุดในการทำนายระดับการตัดสินใจขยายขนาดการผลิตเพิ่ม = $4.216 + 0.001DEPT - 3.02AREA$ และตัวแปรระยะเวลา และตัวแปรการออมมีความสัมพันธ์เชิงลบกับการตัดสินใจยังคงเลือกผลิตในระบบการผลิตเดิม ตัวแปรการเป็นสมาชิกกลุ่มมีความสัมพันธ์เชิงบวกกับการตัดสินใจยังคงเลือกผลิตในระบบการผลิตเดิมร้อยละ 23.8 โดยสมการถดถอยที่ดีที่สุดในการทำนายระดับการตัดสินใจยังคงเลือกผลิตในระบบเดิม = $5.011 - 0.306EDU + 0.472GROUP - 0.505SAVE$ ส่วนนโยบายและแผนกลยุทธ์ในการพัฒนาระบบการทำฟาร์มสามารถจำแนกได้ 3 ระดับ ได้แก่ (1) ระดับชาติ มุ่งการสร้างแผนงานเพื่อแก้ปัญหาภาพรวมของระบบการทำนาร่วมกับการปลูกผักและทำสวนยางพารา (2) ระดับภูมิภาค มุ่งการประสานแผน การนำแผนไปปฏิบัติ และการประสานงานระหว่างหน่วยงานที่รับผิดชอบแผน และ (3) ระดับฟาร์ม มุ่งแก้ปัญหาเพื่อเพิ่มรายได้ และความยั่งยืนของครัวเรือนเกษตรกร สำหรับรูปแบบการปรับตัวของเกษตรกรชาวสวนยางพาราในระบบนี้ประกอบด้วยระบบย่อย 2 ระบบ ได้แก่ (1) ระบบการปรับปรุงทางเศรษฐกิจ สังคม และการผลิตของฟาร์ม และ (2) ระบบการสนับสนุนการผลิต

ของฟาร์ม ซึ่งได้แก่ นโยบายและแผนที่มีผลกระทบต่อระบบการผลิตและกระบวนการตัดสินใจของเกษตรกรที่สนับสนุนและช่วยให้การผลิตของเกษตรกรภายใต้ระบบนี้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น การตัดสินใจปรับเปลี่ยนระบบการทำฟาร์มของเกษตรกรผู้เลี้ยงโคนมและไม่เลี้ยงโคนม อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง

วิวัฒนาการการปรับเปลี่ยนระบบการทำฟาร์มของเกษตรกรผู้เลี้ยงโคนม พบเช่นเดียวกับโครงการย่อย ทั้ง 3 โครงการที่ผ่านมา คือ การแสวงหาทางออกจากภาวะวิกฤติทางการเกษตร ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2540 เป็นต้นมา เกษตรกรชาวนาต้องปรับระบบการผลิตให้มีความหลากหลายขึ้น มุ่งเน้นการผลิตพืชและสัตว์ที่สามารถสร้างรายได้ให้แก่ครัวเรือน แต่ยังไม่ละทิ้งการทำนา มีการหารายได้เสริมเข้าสู่ครัวเรือนโดยการออกไปทำงานรับจ้าง ในช่วงที่ว่างเว้นจากกิจกรรมหลักทางการเกษตร รวมทั้งใช้พื้นที่ให้เกิดประโยชน์ที่สุด และพบว่า การส่งเสริมของภาครัฐเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดการตัดสินใจปรับเปลี่ยนระบบการผลิตในอดีต แต่ปัจจุบันเงื่อนไขเรื่องราคาผลิตผลจะเป็นสิ่งจูงใจอันดับแรกในการตัดสินใจปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของเกษตรกร เนื่องจากปัจจุบันเป็นโลกของข้อมูลข่าวสารที่ทั่วถึงกัน ทำให้เกษตรกรสามารถตัดสินใจในการเลือกกิจกรรมการผลิตได้เองได้ทั้งจากการส่งเสริมของรัฐและจากการติดตามข่าวสารข้อมูล และในอนาคตเงื่อนไขสำคัญที่สุดในการตัดสินใจของเกษตรกรก็คงไม่พ้นเรื่องราคาและการตลาด

ผลการศึกษาเชิงคุณภาพ พบว่า เกษตรกรผู้เลี้ยงโคนมนอกจากมีการเลี้ยงโคนมแล้วยังมีการทำนา ทำสวนยางพารา และเลี้ยงโคเนื้อ การตัดสินใจเลี้ยงโคนมของเกษตรกรมีเหตุจูงใจมาจากการได้เห็นญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านเลี้ยงแล้วได้รับผลดี มีรายได้สูง มีแหล่งรับซื้อ นำนมดิบที่แน่นอน ได้รับการสนับสนุนการลงทุนจากภาครัฐ และการมีโอกาสได้ทัศนศึกษาดูงานการเลี้ยงโคนม ส่วนเกษตรกรผู้ไม่เลี้ยงโคนมมีการทำการเกษตรผสมผสานกันระหว่างการปลูกพืชและการเลี้ยงสัตว์ โดยมีการทำนาและเลี้ยงโคเนื้อเป็นกิจกรรมหลัก การทำนาเกษตรกรทำเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก เมื่อเหลือจากการบริโภคแล้วจึงจำหน่าย ส่วนการเลี้ยงโคเนื้อมีการเลี้ยงโคพันธุ์พื้นเมือง และพันธุ์ลูกผสมชาโลเลสและลูกผสมอเมริกันบราห์มัน เลี้ยงโดยการผูกล่ามให้โคกินหญ้าที่ขึ้นตามธรรมชาติตามแหล่งต่างๆ สาเหตุที่เกษตรกรไม่เลี้ยงโคนมเป็นเพราะมีที่ดินทำแปลงหญ้าน้อย เกษตรกรมีอายุมากแล้ว มีแรงงานเกษตรในครัวเรือนน้อย ไม่มีเงินลงทุน และเห็นว่าเป็นงานที่ยุ่งยาก นอกจากนี้เกษตรกรทั้งสองกลุ่มยังมีอาชีพทำการประมงโดยการจับสัตว์น้ำในทะเลสาบสงขลา และทำงานลูกจ้างและรับจ้าง เงื่อนไขในการตัดสินใจเลือกกิจกรรมการผลิตในปัจจุบันจะมองที่ผลตอบแทนที่จะได้รับจากการผลิตมากขึ้น โดยมีรายได้เป็นเงื่อนไขสำคัญ

และจากการศึกษาเชิงปริมาณ พบว่า เงื่อนไขที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจเลี้ยงโคนม ได้แก่ การได้รับรายได้สุทธิต่อหน่วยแรงงานสูง การมีที่ดินและเงินลงทุนของตนเอง มีพื้นที่แปลงหญ้าที่มากพอ การมีใจรักและความอดทน การได้รับความช่วยเหลือด้านเงินทุนและ

ความรู้ การมีการรวมกลุ่มพูดคุยปรึกษาปัญหาระหว่างสมาชิก รวมทั้งการได้รับข่าวสารและการอบรมดูงานอย่างต่อเนื่อง ผลของการตัดสินใจเลี้ยงโคนม คือ มีรายได้เพิ่มขึ้น ได้รับผลตอบแทนต่อการลงทุนสูง มีการใช้แรงงานอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด ลดการเคลื่อนย้ายแรงงาน รวมทั้งมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในระหว่างสมาชิก ระบบสนับสนุนที่มีต่อผลสำเร็จในการเลี้ยงโคนม คือ การมีแหล่งเงินทุน พันธุ์โค ขนาดพื้นที่แปลงหญ้า ความรู้และประสบการณ์ในการแก้ปัญหา ปัญหาการเลี้ยงโคนม คือ น้ำท่วมแปลงหญ้าช่วงเดือนพฤศจิกายนและธันวาคม ขาดน้ำรดหญ้าในหน้าแล้ง อาหารหมักไม่มีคุณภาพ และแม่โคผสมติดยาก สำหรับ เงื่อนไขที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจไม่เลี้ยงโคนม ได้แก่ ไม่มีที่ดินทำแปลงหญ้า ขาดเงินลงทุน อายุมาก แรงงานน้อย เป็นงานจุกจิกยุ่งยากต้องใช้ความอดทนสูง รวมทั้งการกลัวภาวะหนี้สินเพิ่ม สิ่งจูงใจที่จะเอื้อให้มีการตัดสินใจเลี้ยงโคนม คือ การมีรายได้สูง มีราคาประกันน้ำนม มีสหกรณ์โคนมดูแลและให้การสนับสนุน และมีโอกาสได้เข้าอบรมและดูงาน ระบบสนับสนุนที่ต้องการในการเลี้ยงโคนม คือ เงินลงทุน พันธุ์โค และความรู้ในการเลี้ยงโคนม เงื่อนไขในการตัดสินใจเลือกกิจกรรมการผลิต ในปัจจุบันจะมองที่ผลตอบแทนที่จะได้รับจากการผลิตมากขึ้น โดยมีรายได้เป็นเงื่อนไขสำคัญ

ข้อเสนอแนะจากผลการวิจัย

1) อาชีพการเลี้ยงโคนมเป็นอาชีพที่ต้องมีการลงทุนสูง เกษตรกรผู้เลี้ยงโคนมจึงมีภาวะหนี้สินสูงตามมาด้วย ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการส่งเสริมการเลี้ยงโคนม จึงควรมีการติดตาม เยี่ยมเยียน และให้ความรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงโคนม การทำแปลงหญ้า รวมทั้งการแก้ปัญหาการขาดแคลนพืชอาหารสัตว์ การทำอาหารหมักต่างๆ ให้มีคุณภาพ แก่เกษตรกรเป็นประจำและสม่ำเสมอ เพื่อเป็นการกระตุ้นให้เกษตรกรได้มีการพัฒนาด้านความรู้ และสามารถปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิตของตนเองอยู่ตลอด อันเป็นแนวทางที่สามารถลดภาวะหนี้สินที่มีอยู่ได้

2) ปัญหาโคผสมติดยากเป็นปัญหาสำคัญมากในการเลี้ยงโคนมและเกษตรกรต้องการได้รับการช่วยเหลือมากที่สุด ดังนั้น หน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องในการส่งเสริมการเลี้ยงโคนม ไม่ว่าจะเป็น สหกรณ์โคนมพัทลุง สำนักงานปศุสัตว์ สถานีอาหารสัตว์ และสถาบันการศึกษาต่างๆ ควรให้ความสนใจปัญหาโคผสมติดยากเป็นพิเศษ ซึ่งนับได้ว่าเป็นปัญหาที่ซับซ้อนและต้องแก้ไขอย่างเป็นระบบ ทั้งในด้านการปรับปรุงพันธุ์โคให้มีคุณภาพ การจัดการฟาร์มของเกษตรกร คุณภาพและปริมาณพืชอาหารสัตว์ การติดตามป้องกันโรคที่เกี่ยวกับระบบสืบพันธุ์ และการตรวจการเป็นสัตว์รวมทั้งการบริการการผสมเทียมได้อย่างถูกต้องและทันเวลา

3) การส่งเสริมการเลี้ยงโคนมให้กับเกษตรกรรายใหม่ ต้องตระหนักถึงการมีใจรักในการเลี้ยงโคนมเป็นอันดับแรก ถ้าเกษตรกรไม่มีใจรักในการเลี้ยงโคนมถึงจะมีความพร้อม หรือมีสิ่งจูงใจในเรื่องตลาดและการได้รับความช่วยเหลือในด้านเงินทุน หรือได้รับการส่งเสริมให้ความรู้โดยการอบรมและการทัศนศึกษาดูงาน เกษตรกรก็อาจไม่ประสบผลสำเร็จในการเลี้ยงโคนม ดังนั้นในการส่งเสริมให้เกษตรกรเลี้ยงโคนม จำเป็นต้องมีการกระตุ้นและคัดเลือกเกษตรกรที่มีใจรัก

และมีความพร้อม โดยให้เกษตรกรได้มีโอกาสศึกษา เรียนรู้ ทดลองปฏิบัติให้แน่ใจก่อนตัดสินใจลงทุนเลี้ยงโคนม จากนั้นเมื่อเกษตรกรตัดสินใจเลี้ยงโคนมแล้ว ควรมีการจัดฝึกอบรมให้ความรู้ การเลี้ยงโคนมในด้านต่างๆ ให้กับเกษตรกร รวมทั้งความรู้ในการปรับปรุงแปลงหญ้าให้เพียงพอ กับจำนวนโคที่เลี้ยง และความรู้ในการจัดหาพืชอาหารสัตว์มาให้โคกินได้อย่างเพียงพอ

4) ควรมีการศึกษาระบบการทำฟาร์มโคนมในพื้นที่ต่างๆ เช่น พื้นที่อำเภอเมือง อำเภอเขาย้อย และอำเภอป่าพะยอม ซึ่งมีสภาพพื้นที่ที่ต่างกันหรือศึกษาระบบการทำฟาร์มโคนมขนาดต่างๆ เช่น ฟาร์มขนาดเล็ก ฟาร์มขนาดกลาง และฟาร์มขนาดใหญ่ เพื่อเป็นแนวทาง ในการพัฒนาการเลี้ยงโคนมเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่และความต้องการที่แท้จริงของ เกษตรกร.